

Павло Максимович
(Житомир)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ДУШЕОПІКУНСТВА

У статті окреслено розуміння поняття «душеопікунство», його суть та форми реалізації. Зазначається, що це, у першу чергу, прояв про турботу душі інших людей з метою зміни їхнього фізичного та духовного стану, лінії поведінки, що досягається через пізнання та віру в Бога. Подається низка наукових підходів щодо розуміння форм та інструментів реалізації цього виду духовної діяльності. Розглядаються такі види душеопікунства як духівництво, консультування, наставництво. Стверджується, що виконання цієї місії можливе тільки при наявності пастирського покликання, фахових здібностей, розуміння проблем, які є у потребуємого.

Ключові слова: душеопіка, духівник, наставник, потребуєчий, допомога, віра, спосіб життя, поведінка, зміни.

The article outlines the understanding of the concept of “pastoral care”, its essence and forms of realization. It is noted that this is, first and foremost, a manifestation of caring for the souls of other people with a view to changing their physical and spiritual condition and behavior, which is achieved through knowledge and faith in God. The author presents a number of scientific approaches to understanding the forms and tools for realizing this type of spiritual activity. The author considers such types of pastoral care as spiritual direction, counseling, and mentoring. It is argued that the fulfillment of this mission is possible only in the presence of a pastoral vocation, professional abilities, and understanding of the problems of the person in need.

Key words: pastoral care, confessor, mentor, person in need, help, faith, lifestyle, behavior, changes.

Актуальність проблеми. Відповідна реакція служителів євангельських церков на нові виклики показує великий дефіцит співчуття до страждаючих, безпечність і біди, хвороби, зверхні погляди та осудження що призводять страждаючих до відчаю та депресії, негативно впливають на сімейні та родинні цінності, які проявляються у спілкуванні та стосунках. А також це дає негативний відтінок на якість богослужбової практики в цілому.

Для євангельського християнства є насправді цінним пошук способів вирішення цих проблем і покращення ситуації, що змогло б стати відштовхувальною опорою для подальшого розвитку гармонійних відносин співчуття поміж страждаючими і тими хто їх оточує. Таким чином, актуальність проблеми зумовлена тим, що в сучасних умовах життя, в християнських церквах мало проявляється співчуття тих хто «заслужив» Благодать Божу до тих, хто отримав внутрішньо церковний статус «страждальця», маючи невтішні діагнози медицини чи у тяжких, муках доживаючи останні дні. Це проявляється у тому, що їм «сиплять сіль на рану» виносять присуди, применшують їхню цінність.

Аналіз практики євангельських церков показує що служіння душеопікунства як до страждаючих, так і до тих хто мав би бути співчутливим, знаходиться на початковому рівні, або взагалі відсутнє, маємо констатувати відсутність комплексного підходу до проблеми на усіх рівнях церковної структури. Втілення біблійних принципів душеопікунства не використовується в окремих церквах. Ось тому зростає особлива потреба в ефективному душеопікунстві, яке містить у собі любов до ближнього, співчуття, підтримку, активність у розумінні проблем іншого, милосердя. Вважаємо, що цьому потрібно навчати служителів на офіційному освітньому рівні, в богословських закладах.

Вищезгадані проблеми актуалізують суть та важливість душеопікунської практики у пасторському служінні євангельських церков.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідженнями питань душеопікування займалися: Д. Адамс, Б. Грем, Е. Евальдс, І. Раймер, Р. Хайріс.

Мета статті: розкрити суть душеопікування, його структуру та завдання у практиці євангельських церков.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо за доцільне окреслити розуміння суті душеопікування. Під поняттям «душеопікування» ми розуміємо прояв турботи про душу іншої людини, душеопікууну складовою якої є воля, розум, емоції. Щоби подіяти на чийсь волю, розум, емоції (консультанту) потрібно мати: Боже покликання до служіння, співчуття, розуміння чужої біди, практичні навички роботи з людиною.

Аналіз наукових джерел з проблеми дозволив нам визначити підхід до проблеми душеопікування як до диференційованого аналізу синонімів. Зокрема, це біблійне душеопікування, консультування, значення духівника як консультанта та наставництва як особливий вид душеопікування. Графічно цей підхід ілюструє рисунок 1.

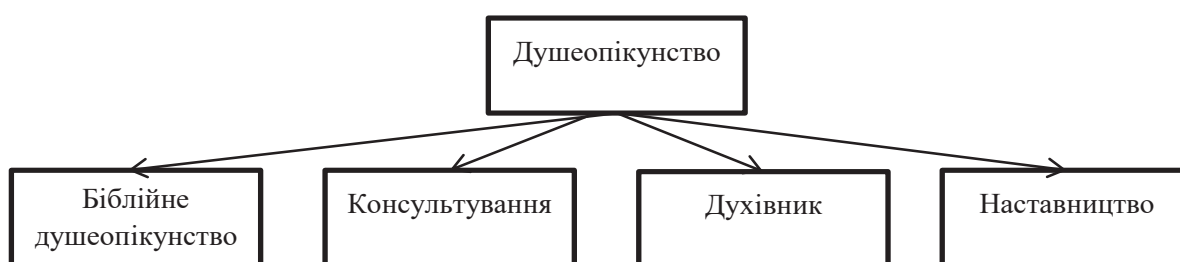

Рисунок 1. Синоніми поняття «душеопікування»

Походження терміну «душеопікування» згадується у книзі Платона «Апологія Сократа» 440 р. до н.е. Філософ стверджує сам для себе «я нічим іншим не займаюсь, як тільки намагаюсь переконати вас, як молодих так і старих, не турбуватися про ваше тіло і матеріальний достаток, а піклуватися про душу, щоб вона належним чином розвивалась»¹. Душеопікування (душепіклування) – в сучасній літературі часто виражено іншими термінами, які мають спільне значення: «душеопікування» (душеопікун); «консультування» (консультант); «духовна терапія» (духовний терапевт); «наставництво» (наставник); «духівник» (духівництво). Проаналізуємо кожне з цих понять.

Слово «консультування» походить від лат. “consultare”, що означає радитись, піклуватися. В українській мові це слово означає пораду, роз’яснення спеціаліста з будь-якого питання, бесіду з клієнтом з метою розширення і поглиблення знань².

У тлумачному словнику української мови «наставник» визначається як «той, хто дає поради, навчає. А «наставництво» трактується як «діяльність, що полягає в поданні допомоги порадами, навчанням»³.

Нам існуючі визначення душеопікування подають підхід до розкриття суті цього явища як помочі однієї людини іншій, особливого наставництва, консультування.

Імпонує визначення І. Раймера, який є професором Південно-Африканського університету (UNISA). Вчений розглядає душеопікування як «поміч, проявлену людиною з метою допомогти іншому реалізувати себе так, щоб він не тільки зробив свій позитивний внесок в суспільне життя, але і отримав би зцілення і допомогу для виконання волі Божої в своєму житті»⁴.

¹ Платон, Апологія Сократа, цит. по Moller 1994:9; Bonhoffer, 1985. С. 285.

² Український тлумачний словник. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd8> (дата звернення 16.02.2024).

³ Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/nastavnytvo> (дата звернення 16.02.2024).

⁴ Раймер І.І. Душеопікування в церкві : курс лекцій. Видавництво Harsewinkel-Germany, 2006. С. 5.

Сучасний християнський проповідник Рон Харріс розуміє біблійне душеопікунство як період особливого пастирства душі, під час якого стражденному віруючому пропонують застосувати протиотруту зі скарбниці ліків Святого Письма до конкретних хвороб душі згідно з Божими особливими цілями для цієї людини – відновленням, зміцненням, розрадою, повчанням, виправленням, перев'язуванням ран, лікуванням та ін. – всім, що потрібно душі для того, щоб вона продовжувала зростати у благодаті»⁵.

Закордонні вчені Н. Burks і В. Steffire запропонували ширше визначення консультування: «Консультування – це професійне ставлення кваліфікованого консультанта до клієнта, яке зазвичай представляється як «особистість-особистість», хоча іноді в ньому беруть участь більше двох осіб. Мета консультування – допомогти клієнтам зрозуміти, що відбувається в їхньому життєвому просторі і осмислено досягти поставленої мети на основі усвідомленого вибору при вирішенні проблем емоційного і міжособистісного характеру»⁶. На думку К. Роджерса, ефективне консультування – це така взаємодія, яка дозволяє клієнту досягти усвідомлення самого себе настільки, що надає йому можливість зробити позитивні кроки в світлі його нової орієнтації. З цього випливає, що методи, які використовує консультант, повинні бути спрямованими на вироблення у клієнта тенденції до позитивних дій на основі його власної ініціативи.

Дослідники звертають увагу на особливу роль душеопікуна у процесі душеопікунства. Вони зауважують, що питання: «Що означає допомогти людині?» не є простим. Відповідь на нього залежить від цінностей, які закладені в консультанта. Духівник, – це особа, яка постійно закликає нас до зміни свого життя, до постійного навернення до Бога, до постійної чуйності на присутність гріха у нашому житті. Проте людині властиво опиратися значним змінам у своєму житті. Духівник покликаний навчити своїх підопічних навикам самостійного мислення, самостійного прийняття важливих рішень у своєму духовному житті з Богом.

Відповідно до його визначення, покликання до навчання підопічних – це особливі відносини, в яких більш досвідчена особа допомагає менш досвідченій у пізнанні нового для неї процесу або явища, способу життя, особливої професійної тематики, а також широкого кола питань особистого розвитку.

На думку Т. Келлера, першими представниками протестантської школи біблійного консультування в історії Церкви були пуританські пастори⁷. Вони змогли запропонувати вирішення проблем людини через базування на Слові Божому, правильному (біблійному) розумінні людської природи, гріха та сумління. Таким чином, у них була вибудована високорозвинена система діагностики душевних проблем. Пуритани були справжніми лікарями душі. Вивчення Слова Божого і людського серця привело їх до здатності робити тонку різницю між станами душі і класифікувати багато типів і підтипів проблем, що потребували різних методів лікування.

Звертаючись до пуританського підходу, досліджувати його та використовувати в консультуванні, зокрема, дошлюбному та сімейному, є корисним у сучасній практиці консультування. Зокрема тим, що відданість Богу, теоцентризм та особиста цілісність пуритан відображали вчення Біблії і гідні того, щоб ми прийняли це на озброєння⁸. Варто на практиці слідувати тим богословським істинам, які вони застосовували до психологічних принципів свого часу. Їх погляд на те, як гріх панує над людським життям, дає нам ключ до розуміння адиктивної поведінки. Їх теоцентризм визначає межі правильного підходу до уявлення людини про себе. Пуританський консультант в першу чергу умовляв людину вмертвити гріх через жаль і смуток про нього, сповідання і покаєння. Прояв боротьби з гріхом вважався доброю ознакою, що

⁵ Рон Харріс. Про біблійне душеопікунство. Київ, 2008. 192 с.

⁶ Кочюнас Р. Основи психологічного консультування. Академический проект, 1999. С. 9.

⁷ Keller Tim. Puritan Resources for Biblical Counseling. URL: <https://www.ccef.org/resources> (дата звернення 24.05.2024).

⁸ Мак-Артур Джон, Мек Уейн. Вступ до біблійного консультування. Біблія для всіх, 2007. С. 57.

свідчила про те, що людина звільнюється з-під влади гріха, і вселяла надію, що через істину Слова гріх буде подолано і людина буде звільнена.

На особливу роль душеопікуна звертали увагу науковці та практики. Зокрема, вони вважали необхідними сім якостей душеопікуна (консультанта):

- 1) безстороннє ставлення до індивідуальних відмінностей людей;
- 2) чуйність до емоційного стану людини, тактовне ставлення до неї;
- 3) пластичність (динамічність у поєднанні з гнучкістю), тобто здатність легко переключатися з однієї теми на іншу;
- 4) емоційна стриманість і терпимість. Вміння бути гранично стриманим у відповідь на зриви клієнта, вміння зняти тривожність, заспокоїти;
- 5) підтримка культури поведінки;
- 6) уміння вибудовувати і витримувати до кінця свою лінію поведінки, тобто вміння своєчасно повернути розмову до заданої теми, якщо клієнт перескакує з однієї теми на іншу або якийсь обговорення виходить за межі об'єктивності;
- 7) Наявність знань в галузі можливої поведінки людей у конфліктах.

Сучасний клінічний психолог Д. Колшед, автор посібника по практиці соціальної роботи, виданого Британською Асоціацією Соціальних Працівників, виділяє сім якостей ефективного консультанта:

- 1) Емпатія, або розуміння – зусилля побачити світ очима іншої людини;
- 2) Повага – ставлення до іншої людини, що має на увазі віру в її здатності впоратися з проблемою;
- 3) Конкретність, або здатність бути чітким і точним – спосіб комунікації з іншою людиною, при якому у неї виникає більший рівень ясності щодо своїх висловлювань;
- 4) Знання та прийняття себе, а також готовність допомогти в цьому іншим;
- 5) Справжність – вміння бути щирим у стосунках;
- 6) Конгруентність – узгодженість між, тим, про що йде мова, з тим, що повідомляється мовою тіла;
- 7) Безвідкладність (здатність робити щось відразу, без застережень, посередників і відкладання) – поєднання наявного досвіду у консультуванні з тим, що відбувається у повсякденному житті клієнта. М. Тутушкіна поділяє людей, яких доводиться консультувати, на такі категорії:

- 1) невпевнені в собі люди, які знаходяться в конфліктній ситуації або кризі – найбільш поширена категорія;
- 2) впевнені в собі люди – хочуть отримати підтвердження своєї правоти;
- 3) самовпевнені люди та нігілісти – вважають відвідування консультанта марною тратою часу;
- 4) люди з дефіцитом уваги – потребують виговоритись, їм необхідний уважний слухач.

Консультант добирає шляхи взаємодії з клієнтом відповідно до проблеми, що турбує останнього. З огляду на це М. Тутушкіна вважає що в консультуванні необхідно дотримуватися алгоритму з наступних п'яти кроків: перший – знайомство; другий – суть проблеми; третій – бажаний результат; четвертий – альтернатива; п'ятий – власне консультування. Вона конкретизує зміст кожного з цих етапів. Так, на етапі знайомства, який може тривати від кількох секунд до 10–15 хвилин. Важливим є зручне та ізольоване приміщення; на етапі збору інформації про проблему, її виникнення та етапи розвитку. А також потрібно звернути увагу на те, в кому чи в чому людина бачить причини проблеми; наступні кроки передбачають визначення конкретної мети консультування, яку можна досягнути за конкретний час; обговорення різних способів вирішення проблеми і виборі одного з них (або висунення альтернативи) консультованим; це узагальнення і заклик до дій.

Науковиця наголошує на необхідності саме такої послідовності та якісного проходження кожного окремого етапу. Порушення алгоритму консультування буде мати сумні наслідки для розмови. Наприклад, не познайомившись добре і не налагодивши контакт, неможливо буде

приймати конструктивні спільні рішення. Не вислухавши консультованого, не можна давати поради, нав'язувати йому свою точку зору.

Щодо вимог до душеопікуна, то Дж. Адамс вважає, що вони мають бути такими ж, як до служителя. Їх можна подати як сукупність таких якостей:

- 1) Глибоке знання Біблії і пізнання волі Божої (Рим. 15:14);
- 2) Божественна мудрість у стосунках з людьми (Кол. 3:16);
- 3) Добра воля по відношенню до людей і щира турбота про них (Рим. 15:14);
- 4) Бути людиною віри – вірити в Бога, в істинність Біблії, в Божі обітниці, в Божу силу змінювати серця людей і проявляти віру у власному праведному житті;
- 5) Бути людиною надії і передавати надію на Бога людям.

Хоча вимоги до всіх консультантів однакові, це не виключає різноманітності, що впливають із індивідуальних дарів кожного окремого опікуна. Кожен з них може розробити свій індивідуальний стиль.

Щоб методи душеопікунства відповідали біблійним установкам, потенціальному душеопікуну необхідно провести певні зміни у власному характері. Гарольд Сейла розбиває процес душеопікунства на такі три етапи: дослідження; аналіз; відновлення.

На першому етапі душеопікун вислуховує та оцінює ситуацію, щоб визначити проблему. На другому – аналізує можливі способи вирішення проблем, допомагає усвідомити й порівняти наслідки кожного з можливих способів вирішення. На третьому – спонукає до рішення знайти Божу волю і зробити вибір на її користь (через покаєння до відновлення)⁹.

Для перевірки ефективності психотерапії чи консультування варто задати такі запитання:

- Чи дійсно це змінює людину?
- Чи допомагає це людині вирішувати її проблеми?
- Чи стає людина більш схожою на Христа?
- Чи веде це до християнської зрілості?
- Чи приводиться образ мислення людини і її поведінка у відповідність із Словом Божим?

Важливі якості, які необхідно мати компетентному консультанту, це:

- Добре знання Біблії (Рим. 15:14);
- Достатня кількість божественної мудрості (досвіду і здорового розуму під керівництвом Святого Духа) (Кол. 3:16);
- Доброчесність (послідовне праведне життя із покорю) (1Пет. 5:5);
- Вміння спілкуватись (Кол. 4:6);
- Вміння навчати (Тит 2:8);
- Щире бажання допомагати іншим (1Сол. 5:14)¹⁰.

Важливим також є те, що покладання на Біблію як джерело допомоги для щоденного життя тісно пов'язане з тим, чи довіряємо ми їй як джерелу, яке вчить і веде нас до вічного життя. Якщо ми в першому сумніваємось, то тим більше в другому.

У книзі «Консультування молоді» Джош Макдавел і Боб Хостетлер намагаються узагальнити духовну спадщину біблійного консультування багатьох джерел, різних християнських авторів та консультантів. Автори наводять дані опитування, проведеного журналом “Christianity today” в 1991 році, з якого випливає, що євангельські християни скоріше звернуться зі своїми проблемами до психолога-консультанта, ніж до пастора (33 % проти 10 %)¹¹.

У християнському консультуванні автори зауважують про дві крайності.

⁹ Сейла Г. Коли друзі просять про допомогу. Черкаси : Смірна, 2003. С. 50.

¹⁰ Белкли Е. Чому християни не можуть довіряти Біблії? 2005. С. 83–84.

¹¹ Мак-Дауелл Дж., Хостетлер Б. *Консультування молоді*. 2008. С. 9–10.

Перша – схильність деяких християн заперечувати використання будь-яких теорій і технік консультування в церкві. «Потрібно вірити в Христа та більше молитись, і всі проблеми вирішаться».

Друга крайність – віра в те, що зі своїм минулим потрібно примиритись, а звільнення приходить через групи підтримки і програми внутрішнього розвитку.

Ісус дійсно є вирішенням всіх проблем, і покора Йому – найголовніше. Та вивчення і розуміння свого минулого часто є корисним, а для вирішення проблем часто необхідна допомога інших людей.

На думку Гері Колінза, «згідно Біблії, християни повинні навчатись усьому, що Христос заповідав і в чому наставляв. Сюди, безсумнівно входять в догмати про Бога, спасіння. Але Ісус також навчав про шлюб, про стосунки батьків з дітьми, про послух, про міжрасові стосунки і свободу людини. Він також наставляв у сфері різних приватних, особистих проблем, таких як статеві стосунки, тривога, страх, самотність, сумніви, гордіня, гріх та розчарування.

З цими ж питаннями люди звертаються до душеопікунів і в наш час. Спілкуючись із людьми, Ісус часто вислуховував тих, хто задавав запитання, приймаючи їх, перш ніж спонукати до тих чи інших роздумів чи дій. Деколи Христос говорив людям, що їм належить робити, але демонстрував також майстерне, натхнене Богом вміння вести діалог, цілеспрямоване опитування, щоб допомогти їм у вирішенні їх проблем.

Отож, консультування – це такий спосіб комунікації осіб, при якому одна сторона, користуючись теоретичними та практичними знаннями та на основі власного авторитету надає усну допомогу людям, які знаходяться у становищі невизначеності або труднощів.

Закордонний консультант Е. Белклі наводить п'ять основних причин, чому консультування не дає ефективних результатів. Серед них: нереалістичні очікування пацієнтів; неправильні уявлення про здатність психології пояснити поведінку людини; неправильний мотив для пошуку відповіді; нічим не зумовлена віра в «експертів» з психології; слова «експертів» не досягають адресатів.

Дослідження Ганса Айзенка в 1952 і в 1965 році показали, що психоаналіз не є більш успішним за інші методи, і що всі психотерапевтичні методи не здатні покращити відсоток оздоровлених людей, отриманий з допомогою звичайного життєвого досвіду і неспецифічного лікування. Труекс і Каркхаф підтвердили висновки Айзенка: «Наявні зараз докази дають підставу вважати, що в середньому, психотерапія приносить шкоду настільки ж часто як і користь, а в середньому її ефект можна порівняти з відсутністю отримання допомоги»¹².

Експерименти в Кембрідж-Соммервіллі, описані в журналі «Американський психолог» у 1978 р., показали, що чоловіки, які з дитячого віку отримували психотерапевтичну допомогу в середньому на протязі п'яти років, були в гіршому стані, ніж ті, хто не проходив такого лікування, в плані схильності до алкоголізму, кримінальної поведінки і психічних розладів.

Лише в США існує понад 250 різних психологічних систем, що змагаються між собою і суперечать одна одній. Найбільш популярні системи секулярної психотерапії на даний час: З. Фрейд і психоаналіз, А. Адлер і індивідуальна психологія, К. Юнг і аналітична психологія, В. Райх і вегетотерапія, Ю. Ренк і терапія волі, К. Хорні і культурний підхід, Г. Салліван і міжособистісні стосунки, К. Роджерс і клієнтоцентрична терапія, екзистенційний аналіз, гештальт терапія, А. Лоуен і біоенергетична терапія, А. Янов і примітивна терапія, діловий аналіз, А. Елліс і раціонально-емоційна терапія, сімейна терапія, дитяча терапія, групова терапія, групи зустрічей, гіпнотерапія, терапія поведінки, модифікація поведінки, терапія статей і медичне лікування (психоактивні таблетки, електрошок, психохірургія і ортомолекулярна психіатрія). У цих системах існують ще підсистеми.

¹² Белклі Е. Чому християни не можуть довіряти психології? *Тінейджер*. 2005. С. 75–77.

Отож, є чимало даних, які показують, що професійна секулярна психотерапія не в змозі вирішити проблеми дисфункцій у людей, а отже, церква не має відправляти людей до світських психологів. Однак, в США дві третини християн за консультуванням звертались саме до світського психолога, а лише третина – до пастора. Не слід тому виключити допомогу світських фахівців. Зазначимо однак, що головною причиною неуспішності секулярної психології є те, що вона не враховує гріховності людського серця, а тим більше не здатна змінити серце людини. Це праця, на яку здатний лише Дух Святий. На щастя, існують психологи, які працюючи з клієнтами більше покладаються на біблійні істини, ніж на психотерапевтичні теорії.

Дослідник Е. Белклі вважає, що психотерапія, в принципі, може покращити самопочуття людини, але лише тимчасово. Психотерапевти стають наче світськими священиками для своїх пацієнтів, і ті після вербальної сповіді відчують певне полегшення. Та, не будучи підзвітними Богу і залишивши Його Слово, психотерапевти керуються власними суб'єктивними здогадками з приводу основних проблем пацієнта. Мислення пацієнта не змінюється надовго і він знову потребує допомоги.

Якщо оцінити результати праці секулярних психотерапевтів з точки зору Біблії, то часто їх кінцевим результатом праці є «обмежена відповідальність за гріховну поведінку». Адже пацієнт починає сприймати себе як жертву (обставин, батьків, оточення), а не як відповідального за свої власні вчинки. Психотерапевти пропонують т. зв. терапію віктимізації (перетворення людини в жертву). Таким чином людина має право звинувачувати і людей, і Бога в своїй неправильній поведінці. Наприклад, людина, що проявила насилля над іншою, називається не «грішником», а «хворою людиною з порушеною психікою». А не усвідомлюючи себе грішником, не визнаючи своїх гріхів, людина не здатна покаятись в них і отримати від Бога прощення, зцілення душі і нове життя.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зробити такі висновки:

1. Поняття «душеопікунство» має багато дефініцій, але основним є те що мова завжди йде про допомогу людині через її душу.
2. Тотожними аналогами поняття «душеопікунство» є: «духівник», «консультант», «наставник».
3. Головна мета душеопікунства – зцілити її серце, почуття, поведінку, сформувати упевненість у собі через підтримку Святого Духа.
4. Людина може змінитися, подолати свої проблеми тільки через покаяння та віру в Бога. Душеопікунство можливе через молитву, консультування, наставництво.

Список використаної літератури:

1. Платон, Апологія Сократа, цит. по Moller 1994:9; Bonhoffer, 1985. С. 285.
2. Український тлумачний словник. URL: <https://slovnyk.ua/index> (дата звернення 16.02.2024).
3. Академічний тлумачний словник URL: <http://sum.in.ua/s/nastavnyctvo> (дата звернення 16.02.2024).
4. Раймер І. І. Душеопікунство в церкві: курс лекцій: Harsewinkel-Germany, 2006. С. 5.
5. Рон Харріс. Про біблійне душеопікунство. Київ, 2008. 192 с.
6. Кочюнас Р. Основи психологічного консультування. Академічний проект, 1999. С. 9.
7. Keller Tim. Puritan Resources for Biblical Counseling. URL: <https://www.ccef.org/resources> (дата звернення 24.05.2024).
8. Мак-Артур Джон, Мек Уейн. Вступ до біблійного консультування, 2007. С. 57.
9. Белклі Е. Чому християни не можуть довіряти психології? *Тинейджер*. 2005. С. 75–77.
10. Мак-Дауелл Дж., Хостетлер Б. *Консультування молоді*. 2008. С. 9–10.

References:

1. Platon (1985). Apolohiia Sokrata [The Apology of Socrates] tsyt. po Moller 1994:9; Bonhoffer (in Ukrainian).
2. Ukrainskyi tлумachnyi slovnyk. Available at: <https://slovnyk.ua/> (in Ukrainian).
3. Akademichnyi tлумachnyi slovnyk Available at: <http://sum.in.ua/s/nastavnyctvo> (in Ukrainian).

4. Raimer I. I. (2006). *Dusheopikunstvo v tserkiv* [Pastoral care in the church]: kurs lektsii: Vydavnytstvo Harsewinkel-Germany (in Ukrainian).
5. Ron Kharris. (2008). *Pro bibliine dusheopikunstvo. K.* (in Ukrainian).
6. Kochiunas R. (1999). *Osnovy psikhologichnoho konsultuvannia* [Basics of psychological counseling]. Akademycheskyi proekt (in Ukrainian).
7. Keller Tim. *Puritan Resources for Biblical Counseling*. Available at <https://www.ccef.org/resources> (dostupno 24.05.2024) (in Ukrainian).
8. Mak-Artur Dzhon, Mek Uein (2007). *Vvedenye v bybleiskoe konsultyrovanye.: Byblyia dlia vsekh* [Introduction to biblical counseling] (in Ukrainian).
9. Belkli E. (2005). *Chomu khrystyiany ne mozhut doviryaty psikhologii?* [Why can't Christians trust psychology?] Tyneidzher (in Ukrainian).
10. Mak-Dauell Dzh., Khostetler B. (2008). *Konsultyrovanye molodezhy* [Youth counseling] (in Ukrainian).